

ХУДОЖНЄ ВТІЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО В МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ КОНФЛІКТАХ

Досліджується категорія національного в українській та німецькій художній літературі, присвяченій Другій світовій війні. Особлива увага звертається на екзистенційність прозових творів. Національне розглядається як невід'ємна частина логічної послідовності: національне, міжнаціональне та наднаціональне.

Ключові слова: національне, міжнаціональне, наднаціональне, екзистенційність, екзистенціал, екзистенційні мотиви.

Категорія національного сьогодні є однією з найбільш актуальних літературознавчих проблем у світі та Україні зокрема. В умовах процесів глобалізації ХХІ століття, всеохоплюючого наступу масової культури та уніфікації інформаційних просторів виникла потреба переосмислення сучасною наукою питання національної ідентичності окремої етнічної групи, народу чи нації. Сучасні дослідники прагнуть охопити у своїх працях не лише синхронний розвиток національного, а й діахронно простежити причинно-наслідкові зв'язки, його еволюцію. Проте, на нашу думку, необхідно враховувати й те, що національне питання слід розглядати в тісній єдності з міжнаціональними та наднаціональними чинниками, які тою чи іншою мірою є ключовими при формуванні будь-якої національної спільноти, особливо коли це стосується їхньої взаємодії в межових ситуаціях, як-от війни. Національна ідентичність є міждисциплінарною проблемою, яка лежить в основі праць багатьох зарубіжних (М. Вайзера, Б. Вільмса, Й. Гердера, Е. Сміта, Є. Фромма) та вітчизняних (С. Андрусів, Н. Висоцької, М. Жулинського, Л. Кравченко, Ю. Мариненко, Л. Мороз, О. Пахльовської, Л. Сеника, Г. Штоня, Н. Шумило та ін.) учених, але, незважаючи на це, проблема національного недостатньо вивчена в галузі порівняльного літературознавства. Саме тому метою нашої статті є компаративний аналіз двовимірної візії національного питання в міжнаціональному конфлікті періоду Другої світової війни, враховуючи міжнаціональний і наднаціональний аспекти та спираючись на феноменологічно-екзистенціалістську методологію, в малій прозі українського (Олеся Гай-Головка „Знак питання”) та німецького (Генріха Белля „Причина смерті: ніс гачком”) письменників.

Національне питання було одним із найбільш болючих для українців у період лихоліть Другої світової війни. Багато з них розглядали війну як шанс реалізації планів по відновленню власної державності, проте прагненням здобути власну соборність та незалежність не судилося збутися. Аналізу поразки національних

змагань українського народу присвячено оповідання „Знак питання” зі збірки „Одчайдушні” українського письменника-емігранта Олеса Гай-Головка. Дія твору відбувається на чужині уже після війни серед „...еміграційних джунглів...” [3, с. 159], проте смислове ядро ретроспективно зверне до аналізу минулих подій Другої світової війни та перших повоєнних років. Твір відкриває епіграф – слова В. Підмогильного: “Наше народження є біль, а смерть мука. Жалюгідне те, що міститься між цими бігунами” [7, с. 154], що яскраво підкреслюють повноту екзистенційних страждань українського, та й не тільки українського, народу. Вдаючись до ретроспективної манери оповіді, письменник використовує форму розгорнутого діалогу між центральним персонажем і його єдиним співрозмовником. Повіствування природне, безпосереднє, проте не позбавлене зайвої пафосності та ілюзорності в описанні наївних і нереалістичних ідей, висловлюваних дійовими особами. Герой твору на прізвисько Знак Питання озвучує мету тогочасної боротьби: „Наша земля була – Україна. Наша назва була – українці. Наш Бог був не московський чи римський, а київський. Наша мета була – звільнити від чужинців Україну, стати на її кордонах і сказати до її господаря: Народе, вільно встановляй політично-соціальний устрій, вільно вибирай уряд і вільно будуй у своїй країні лад і життя!” [3, с. 163]. Войовничо-націоналістичний тон цього уривку цілком виправдовувала благородна мрія звільнити рідний край, батьківську землю від багатовеликого ворога.

Концепт ворожості характеризується багатовимірністю, він лежить в основі негативної взаємодії Я та Іншого, де Інший репрезентує представників інших національних груп: „Нехай мене чорти рознесуть по всьому світі, коли ми першого дня не стали наочними свідками нациського режиму й ладу в Україні. Цей режим і лад нічим не відрізнявся від режиму й ладу їхніх комуністичних попередників. Один вождь, одна партія і їхній страж – всевладна політична поліція; масові вбивства, тюрми й концетраки; колхози, грабiж і моральний гніт. Якщо була різниця, то тільки в уніформі та в мові, яка вилітала з горлянок однаковiсiньких людоненависних пик – цієї погані головоломно-конструктивного й неперевершеного досі руїною двадцятого століття. Тому перед нами був той самий ворог – кровожадiбний, нещадний, збiсiлий, за ногами якого тяглося те саме рабство, ті ж муки і смерть” [3, с. 164].

Проте слід звернути увагу на третій вимір сутності ворога, де Інший виступає представником своєї ж національної спільноти. Для України це був найбільш підступний ворог, який як черв підтинав стовпи національної мрії, таким ворогом став „брат-українець”, саме тому, що не змогли приборкати власні вузько-егоїстичні амбіції, ми шукали ворогів серед своїх: „... наші змагання за вільну українську державу зводилися до нуля тому, що ми, фактично, боролися не за її відтворення, а за знищення. Авжеж! Бо ми в цих змаганнях на

дев'ятдесят п'ять процентів боролися між собою, а на п'ять – з ворогом” [3, с. 170-171].

Думку Знака Питання про кровожерливість німецького ворога підтверджують деякі події, описані Генріхом Беллем в оповіданні „Причина смерті: ніс гачком”. Проте письменник на рівні сюжету творить і протилежність, подаючи приклад жертвовної людської великодушності. Саме на дихотомічний характер міжнародних взаємин вказує Е. Сміт: негативний, який полягає у війнах, конфліктах, переслідуваннях і терорі; та позитивний, пов'язаний із міжнародною взаємодопомогою [8, с. 183]. Манера оповіді надзвичайно напружена, майже відсутні діалоги, основна увага автора звернена до внутрішньо-емоційного та духовного стану центрального персонажа. Внутрішня монологічність, екзистенційний характер його переживань насичує твір надзвичайно глибоким психологізмом, який особливо притаманний манері письма Генріха Белля. Головний персонаж твору – німець, лейтенант Хегемюллер, воює на Східному фронті – серед румовищ одного з міст Радянського Союзу. Він відчуває власну міру відповідальності за злочини свого народу: „Його бив озноб, тремтячими руками він закурив сигарету, розуміючи, що повинен якимось боротися з підступаючим безумством. Бо він знав, що теж винен. Він відчував, як його разом зі всіма заштовхнули в кам'яне черево загальної провини, в цей жах, де перемелюються і перемелюються людські життя”* [2, с. 461] [*Тут і надалі подаємо цитати з позначкою „*” у власному перекладі]. Екзистенціал вини сповнює внутрішній простір персонажа, він, на відміну від героя оповідання Олесь Гай-Головка, відчуває свою приналежність не так до своєї нації, як до світу в цілому: „Ні біль, від якого він страждав, ні безмірний жах, ні смертельний страх не могли позбавити його відчуття, що це він розстрілює там людей і що його розстрілюють теж. Раніше ще ніколи так виразно він не відчував своєї приналежності до загальнолюдської вселенської батьківщини, до світу божого”* [2, с. 461].

Коли Знак Питання сповнений гордою любов'ю до України, обмежуючи і замикаючи себе в межах власної, рідної йому національної спільноти, то Хегемюллер розширює поле свого світогляду, виходить за межі власної національної приналежності, відкриваючи серце для осягнення наднаціонального, щоб допомогти стражденній російській власниці орендованої ним квартири врятувати її чоловіка Грімченка, якого через ніс гачком прийняли за єврея і прирекли на смерть. Ця чужа йому росіянка „...стояла навколішки, зціпивши кулаками скроні, і ридала, ридала так, що сльози краплями стікали з її блузки на підлогу... сльози, подумав він, треба ж які сльози, в житті б не повірив, що у людини їх може бути стільки. Страждання великими прозорими краплями лилося з очей немолодої жінки, і сльози збиралися в справжню калюжу біля її колін”* [2, с. 461-462]. Лейтенант рейху, нацист, прагнучи врятувати, здавалося, чужу йому людину, приходить до жахливого відкриття: „У нього

виникло відчуття, ніби обличчя всіх солдатів, що оточують натовп, скроєні на один лад, з однаково тупим і тваринним виразом, вони немов відтіняли осіб приречених, виділяли з маси, піднімали до висот індивідуального. Темне, важке мовчання висіло над натовпом, дивно схвильоване, яке коливається, немов розвіяний під силою вітру прапор, злегка навіть урочисте і... якесь благодотворне, незбагненним чином просвітлююче; він відчув, як це прозріння зійшло і на нього, в цю мить він позаздрило тим, хто йде на смерть, і з жахом усвідомив, що на нім та ж форма, що і на вбивцях”* [2, с. 463]. Він, будучи німцем, відчуває власну приналежність до армії катів та вбивць, співучасть у творенні вселенського, небаченого до цього часу зла. Його серце сповнене нестерпних болі та розпачу. Хегемюллер споглядає приречених на смерть, і віднаходить у них незбагненну йому духовну силу та спокій, він „усвідомив, що маса, приречена на смерть, розчинилася в піднесено-індивідуальному, вбивці ж, набагато менші числом, здавалися скроєними за єдиною міркою манекенами. Обличчя, в які він вдивлявся, тривожно намагаючись відшукати Грімченка, вражали спокоєм і незбагненною людською значущістю. Жінки з немовлятами на руках, діти і люди похилого віку, чоловіки, вимазані в бруді дівчата, яких розшукали навіть у відхожих місцях, щоб убити тут; багаті і бідні, елегантні і в лахмітті, – на всіх без винятку лежав відблиск величчя, через який Хегемюллер втратив дар мови”* [2, с. 464].

Сини великої німецької нації, будучи обдуреними і затьмареними, ніби під закляттям чарівника Томаса Манна, вовка в овечій шкірі – Гітлера, сповнені його отруйних ідей про величчя арійської раси та нікчемність інших народів, опустилася до мордувань, катувань та різанини. В їхній полон потрапило чимало націй Європи, і Україна була однією з них: „Отож ми опинилися в нациському ясірі, де рід людський трактувався точнісінько так, як у комуністичному ясірі. Люди – це твориво за Божим образом і подобою, були так само тут лябораторним матеріалом. Новітній диявол так само робив з ними у своїй пекельній лябараторії найжахливіші експерименти, у першу чергу з душею. Дні й ночі диявол запопадливо вибивав з неї всі людські чесноти й тілесні остатки зрівнював з землею. Такого паскудства на нашій землі історія ще не знала. Найжорстокіші диктатори й тирані всіх часів були в порівнянні із Сталіним і Гітлером тільки дрібними різниками” [3, с. 176-177]. Хегемюллера лякають ці сп’янілі від людської крові подоби людей, які нагадують „манекенів”, його екзистенціал туги безмежний, він прагне віднайти відповідь на єдине питання: „...як вони можуть проробляти це з немовлятами, цими крихітними людськими створіннями, що не уміють ще ні стояти, ні ходити; як це можливо технічно? Весь цей час погляд його не відривався від обличчя приречених на смерть, він не дивився вгору на край провалля, туди, де кулемети, що заходяться від люті, розстрілювали тьмяний вмираючий день. Але коли підйом закінчився біля краю обриву, очі підняти все-

таки довелося, – і він побачив відповідь на питання, що свердлило його свідомість. Він побачив чорний чобіт, що зіштовхує в провалля залитого кров'ю немовля, і... жах змусив його тут же відвести очі...”* [2, с. 464-465]. Всупереч усьому Грімченко помирає, а причиною смерті лікар з уїдливою іронією назве кривий ніс, як ознаку, яка засвідчує приналежність до іншої національної групи. Доля Хегемюллера не менш трагічна – він сходить з глузду, тому що не в силі своєю, сповненої каяття душею, осягнути перевернутий та абсурдний світ, де людина перетворилась на звіра, несучи немислиму розруху матерії та духу.

Найбільша розплата за злочини Гітлера та його армії лягла на колись великий німецький народ. Олесь Гай-Головко устами свого героя, та не без зайвого злорадства, змальовує Німеччину на четвертому році війни: „У місті на повні груди дихала весна, садки роїлися цвітом, листя на деревах було яскраво-зелене, не займане вуличним порохом. Але серед цієї чудової природи стояла порожнеча і віяв з неї сум. Коли б не кілька худих жінок і дітей та чоловіків-калік, що неначе тіні пройшли вулицею, я подумав би, що знаходжуся в мертвому місті. “Ось яка ти, горда Німеччино, стала в четвертому році своєї божевільної війни!” І я, поповнивши в своїй уяві ряди перших гітлерівських дивізій, що під ними стогнали биті шляхи України, усміхнувся” [3, с. 173].

Проте, незважаючи на безмежні страждання України, перенесену розруху та внутрішню боротьбу українців поміж собою Знак Питання віднаходить віру в людину: „Густа й волога темрява душила мене, але в найглибших надрах моєї душі сходило тепло й поволі ogrівало мої охлялі думки. Чи це була радість? Радість! Велика радість, яка на весь голос співала гімн людині з великої букви: нашій людині!” [3, с. 195].

Проаналізувавши оповідання українського та німецького письменників, ми можемо констатувати різнобічний прояв категорії національного, яка в межах феноменологічно-екзистенціалістської методології нерозривно пов'язана з міжнаціональним та особливо з наднаціональним, тобто тим універсальним, що репрезентує загальнолюдське, яке збагачує, зміцнює та зближує різні за національною приналежністю людей. Внутрішня монологічність, психологізм, не позбавлена іронії оповідь сприяли конструюванню зображення стражденної долі людини як представника не тільки окремої національної спільноти, а й світу також. Досліджувані твори були покликані продемонструвати, суголосність німецького та українського письменників у формуванні внутрішніх просторів персонажів з одного боку, та відмінності у зображенні категорій національного та міжнаціонального з іншого.

1. *Быков В.В.* Собрание сочинений: В 4 т. Повесть. Рассказы. Публицистика / Худож. Ю.Боярский. – М.: Мол. гвардия, 1986. – Т. 4. – 448 с.

2. Бёлль Г. Собрание сочинений: В 5 т. Романы; Повесть; Рассказы; Эссе. 1947-1954: Пер. с нем. / Редкол.: А.Карельский, Н.Павлова, И.Фрадкин; Коммент. Г.Бергельсона. – М.: Худож. лит., 1989. – Т. 1.– 703 с.
3. Гай-Головка О. Одчайдушні. Оповідання. – Вінніпег, Канада: Муза, 1959. – 196 с.
4. Кравченко Л. Нація і література (до проблеми німецької національно-культурної ідентичності) // Слово і час. – 2002. – № 6. – С. 35-40.
5. Мариненко Ю.В. Місія: проблеми національної ідентичності в українській прозі 40-50-х років ХХ століття [Текст]: Монографія. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2004. – 328 с.
6. Мороз Л. Триєдиність як основа універсалізму (національне – загальнолюдське – духовне) // Слово і час. – 2002. – № 3. – С. 22-32.
7. Рихло П.В. Поетика діалогу. Творчість Пауля Целана як інтертекст: Монографія. – Чернівці: Рута, 2005. – 584 с.
8. Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
9. Шумило Н. Ідея національного літературного розвитку (Фрагмент з перманентного обговорення) // Слово і час. – 2002. – № 3. – С. 33-39
10. The translatability of cultures. Figurations of the Space Between // Edited by Sanford Budick and Wolfgang Iser. – Stanford, California.: Stanford University Press, 1996. – 344 p.

Zusammenfassung

Der Autor untersucht die Kategorie des Nationalen in der ukrainischen und deutschen schönen Literatur, die dem zweiten Weltkrieg gewidmet ist. Es wird besondere Aufmerksamkeit auf die Existenzialität von Prosawerken geschenkt. Es wird das Nationale als untrennbarer Teil der logischen Abfolge betrachtet: das Nationale, das Internationale und das Übernationale.

Schlüsselworte: *das Nationale, das Internationale, das Übernationale, die Existenzialität, der Existenzial, existenzialische Motive.*

Summary

The author investigates the category of national in the Ukrainian and German literatures about the World War II. The special attention is paid to the existential dimension of the texts. The category of national is analyzed as the inseparable part of the logical sequence: national, international and overnational.

Key words: national, international, overnational, existentiality, existential, existential motifs.

Стаття надійшла до редколегії 14.11.2008